

Opponensi vélemény

Takács Judit:

Meleg század. Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez

című nagydoktori értekezéséről

A múlt század hatvanas éveitől kezdődően a társadalomtudományok növekvő kétellyel viszonyulnak a korábbi tudományfelfogásokhoz. Az új nézőpontból a Popperhez és a Bécsi Körhöz köthető tudományfilozófia tézisei „misztifikációnak” minősülnek, a „tudományos üzemmód” pedig az „igazságtermelés politikai gazdaságtanaként” jelenik meg. Mi több, gyakran nem a rend, hanem a rendezetlenség válik a tudomány mibenlétét firtató értelmezések kiindulópontjává. Ezeket a változásokat a szakemberek előszeretettel illetik a kulturális vagy posztmodern fordulat fogalmával. E fordulat egyik legfontosabb összetevője, hogy a korábban hangjukat hallatni képtelen elnyomott mások, mint például a nők, az etnikai és szexuális kisebbségek, a (volt) gyarmati népek vagy az alsó csoportokhoz kötődő szubkultúrák tagjai megjelennek a színen, és a saját nézőpontjukból igyekeznek megkérdőjelezni és újraértelmezni a modern társadalomtudomány magától értetődőnek vélt állításait. Ezeknek a nézőpontoknak köszönhetően olyan új tudományterületek jönnek létre, mint a *Gender Studies* a *Minority Studies*, a *Postcolonial Studies*, a *Cultural Studies* vagy éppen a *Gay and Lesbian Studies*. Más szóval, az 1960-as évektől fogva a nyugati tudományosságban egyre inkább viszonylagossá válnak a szubjektív megismerési pozíciók; ily módon korántsem magától értetődő többé, hogy a nyugati, felső-középosztálybeli, heteroszexuális, fehér férfi reflektálatlan nézőpontja volna az objektív tudományos igazság kinyilvánításának magától értetődő letéteményese.

A változások egyik fő generálója a feminizmus, pontosabban annak második hulláma, melynek köszönhetően egy-két évtized alatt nem csupán a dzsenderkutatók intézményrendszere teremődik meg, hanem a modernitásban korábban létrejött tudományok (a szociológia, a történettudomány, a kulturális antropológia, a pszichológia, és így tovább) hagyományos kánonjaiba is beszivárognak az új nézőpont elemei. E folyamat fontos összetevője, hogy a mozgalmakon belül is elválnak egymástól a lehetséges nézőpontok és kívánatosnak tartott stratégiák, ezért a hetvenes évek közepétől már korántsem magától értetődő, hogy az önmagát egyaránt feministának valló fehér, felső-középosztályi származású, heteroszexuális egyetemi professzorasszonynak mindenben közös lenne a látásmódja, illetve az érdeke egy színes bőrű, munkásszármazású, lesbikus bolti eladóval.

E kaleidoszkopikus pluralizálódás összetevője, hogy a múlt század utolsó két évtizedére meghaladottá válnak azok az elképzelések, amelyek a nemek közötti viszonyokat kizárólag a nők férfiak általi kizsákmányolására szűkítenék; a nő és nő, illetve a férfi és férfi közötti kapcsolatok legkülönbözőbb típusai is legitim elemzési témákká válnak. Mi több, már nem

kerül egyenlőségjel a férfi és a férfias, illetve a nő és a nőies fogalmi közé sem, tehát a „női maszkulinitás” és a „férfi femininitás” is vizsgálatra méltó jelenséggé válik. Egy szó, mint száz, egy igen komplex jelenségegyüttes vizsgálatát célba vevő relacionális szemléletmód honosodik meg a nemek vizsgálatában: a feminizmus második hulláma a hetvenes évektől kezdődően fokozatosan differenciálódik, és egymással konfrontálódó, folyamatosan újrendeződő, mozaikszerű irányzatok halmazává töredezik, amelynek során a társadalmi nemek sajátosságaira fókuszáló megismerő pozíciók és a megismerés és a (mozgalmi) cselekvés tárgyai nem csupán pluralizálódnak, hanem relativizálódnak is.

A huszadik század utolsó harmadában ebben a kontextusban lépnek színre a nem heteronormatív beállítódásokkal, identitásokkal és társadalmi praxisformákkal foglalkozó kutatók és társadalmi aktivisták. Ők különböző pozíciókból, illetve különböző célokat szem előtt tartva vizsgálják ezt a rendkívül diverzifikált jelenségegyüttest, amelyet a szakirodalom az LMBTQIA (leszbikus, meleg, biszexuális, transzszexuális, queer, interszexuális, aszexuális) betűkkel jelöl. (A témát tovább bonyolítandó, az utóbbi években a szakirodalomban a fönti hét betű után mind gyakrabban bukkannak föl a „pánszexuális” és a „kink” szavak kezdőbetűi is. A magam részéről – hasonlóan a szakértők többségéhez – az alábbiakban megelégszem az „LMBT+”-jelöléssel.)

Magyarországon a 21. század második évtizedének vége felé százas nagyságrendű ama társadalomtudósok száma, akik foglalkoznak társadalmi nemekkel kapcsolatos kutatásokkal. Természetesen a téma iránt érdeklődők ennél jóval többen vannak. Ugyanakkor a hazai társadalomtudományosságra még viszonylag kevésbé jellemző az LMBT+ témakör iránti érdeklődés. Különösen igaz ez az MTA doktori fokozatával rendelkező tudósokra: lehet ugyan, hogy tévedek, de tudomásom szerint nincs közöttünk olyan társadalomtudós, aki az LMBT+ témakör szakértőjeként szerzte volna meg akadémiai címét. Úgyhogy melegen üdvözlendő, hogy Takács Judit személyében egy olyan jelölt adta be nagydoktori értekezését, aki nem csupán e tágan definiált témakör vezető hazai kutatója, hanem a nemzetközi tudósközösségbe évtizedek óta beágyazott, számottevő ismertséggel és megbecsültséggel rendelkező kolléga. Mindennek ékes bizonyítékául szolgál imponáló publikációs listája.

A „Meleg század...” címmel benyújtott könyve, illetve nagydoktori értekezése hézagpótlónak tekinthető: nem csupán jól reprezentálja Takács Judit több évtizedes szakmai munkásságát, hanem a lehetséges további magyarországi kutatásokat is megalapozza. A mű tárgya az LMBT+-közösség legnagyobb hatású szerzőjének, Michel Foucault-nak kérdésfeltevéseibe illeszkedik, amennyiben a „homoszexualitás társadalmi felügyeletének 20. századi történetét” (20. old) kívánja fölvezetni. A mű legnagyobb erénye, hogy a magyar társadalomtörténeti kutatások kontextusába helyezi tárgyát, és csaknem másfél évszázad folyamatait vizsgálja. Az értekezés további érdeme, hogy a homoszexualitással szemben Magyarországon érvényesülő elnyomás, társadalmi felügyelet, büntetés, kriminalizáció, kirekesztés, stigmatizálás és kompromittálás vizsgálata során eredeti, számos esetben mások által eddig nem használt történeti dokumentumok fölhasználása alapján fejti ki gondolatait. Ugyancsak a szerző dicsérére szolgál, hogy a függelékben több unikális jellegű történeti forrást tesz hozzáférhetővé, ezáltal is kiegészítve és érzékletessé téve elemzéseit. Takács

Judit érdeme az is, hogy kellőképpen reflektál a forráshasználattal kapcsolatos gyakorlati és episztemológiai kérdésekre is – rámutatva az értekezés ezekből adódó esetleges korlátjaira is. Kiemelendőnek tartom a fölhasznált kvalitatív módszertani apparátus autentikusságát, érdekességét és sokszínűségét: az interjútechnika mellett a szerző kellő magabiztossággal használja a sajtótermékek tartalomelemzésének, a jogi és titkosszolgálati dokumentumok diskurzuselemzésének módszereit. Ugyancsak méltánylandónak tekinthető a mű (alább részletezendő) téma- és nézőpontválasztásának eredetisége, változatossága és sokszínűsége.

A könyvet egy elegáns és jól eligazító bevezetés nyitja, melyben a jelölt nem csupán előzetesen összefoglalja a mű főbb állításait, hanem tisztázza és elhatárolja egymástól a homoszexualitással kapcsolatos különböző definíciós kísérleteket. E tekintetben ötféle hagyományt különböztet meg – melyeknek aztán a könyv későbbi fejezeteiben nagy jelentősége lesz: az erkölcsi megközelítést, a betegségmodellen alapuló értelmezést, a deviancia-modellt, a magánügy-modellt, valamint az emberijogi-megközelítést. A bevezetés arra is vállalkozik, hogy – ismét csak a foucault-i hagyomány alapján – figyelembe vegye a diszkurzív kategorizációk összetevőit, és a főnti öt modell alapján széles ecsetvonásokkal fölvezolja a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi felügyelet magyarországi történetének elmúlt bő száz évét.

Az első fejezet a homoszexuálisokra irányuló állami felügyeletet bizonyító forrásokkal, közelebbről a velük kapcsolatos büntetőjogi szabályozással, illetve a róluk készült listákkal foglalkozik. E fejezet dokumentálja, hogy a homoszexuális férfiak állami nyilvántartása már a 19. század végén elkezdődött Magyarországon, és a Kádár-korszak végéig jelen volt az államirányítási gyakorlatban. A fejezet középpontjában egy történelmi unikumnak számító, 1942-es homoszexuális-lista bemutatása áll, melynek fölhasználhatósága kapcsán a korabeli Honvédelmi Minisztérium és az Államvédelmi Központ munkatársai között zajlott levelezésben még az is fölmerült, hogy az érintetteket munkaszolgálatra kellene behívni, hiszen, elvileg „hasznos, ha pusztulnak” (48. old).

A második fejezet, mely csaknem hatvanoldalnivali terjedelmével a leghosszabb az öt közül, Az *Est* című napilapban 1910 és 1939 között megjelent publikációk alapján vizsgálja a homoszexualitással és a nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos sajtórepresentációt. A szerző meggyőzően támasztja alá, hogy e reprezentáció során a medikalizált értelmezések kerülnek előtérbe – leginkább a hatósági orvoslási és a pszichiátriai szakterületekre hivatkozva. E rész talán legfontosabb állítása az, hogy e bulvárlap jellegű sajtótermék igyekszik a moralizáló-, elítélő-, gúnyolódó retorikai elemektől mentesen foglalkozni a témával, és általában az ismeretterjesztés szándékával, többé-kevésbé visszafogottan tálalja a sokszor szenzációgyanús eseteket. A szerző megfogalmazásával élve: „a 20. század első felének magyarországi sajtórepresentációiban a homoszexualitás nem egy elkülönült társadalmi kategória vagy identitástípus alapanyagaként jelent meg, hanem sokkal inkább a gyakorlatok szintjén, és ott is inkább amolyan bocsánatos bűnként értelmeződött.” (118. old.)

A harmadik fejezet a homoszexualitással kapcsolatos büntetőjogi szabályozás magyarországi történetét tekinti át, középpontba állítva a jelenség dekriminalizációját jelentő, 1962-ben hatályba lépett törvényt, amely megszüntette a „természet elleni fajtalanság általános, azaz

minden korlátozás nélküli pönalizálását” (123. old.). A törvénytervezettel kapcsolatos viták elemzése révén Takács rámutat arra, hogy az ötvenes évek végén a túlnyomórészt ideggyógyászok által dominált szakértői bizottság érvrendszere jól tükrözte, hogy a homoszexualitás azért dekriminalizálódhatott, mivel a társadalmi diszkurzív térben biológiai jelenséggé definiáltatott, vagyis egy általános medikalizációs folyamat tárgyává vált. Ily módon nem büntetőügyként, hanem részben veleszületett, részben anomáliának tekintett egészségügyi problémaként fogták föl, következésképpen a börtönbüntetés kiszabása irrelevánssá és nemkívánatossá vált.

A negyedik fejezet – folytatva az időbeli logika alapján történő elemzést – mindenekelőtt a Kádár-korszak utolsó két évtizedében vizsgálja a „meleg élet” mindennapjait. Ennek során főleg azokra a mélyinterjúkra támaszkodik, amelyek 56 meleg férfival és négy leszbikus nővel készültek 2014-ben. Emellett fölhasznál olyan levéltári forrásokat is, amelyek az ötvenes évekre vonatkozóan tartalmazznak melegekkel kapcsolatos bírósági és rendőrségi eljárási anyagokat. E fejezet módszertani célja, hogy a mélyinterjúk révén a szerző túl tudjon lépni mind a Kinsey-skála statikusságán, mind pedig az annak korrekcióját és differenciálását célzó, 1985-ös KSOG-kérdőív (*Klein Sexual Orientation Grid*) által biztosított értelmezési kereteken. Az interjúk egyértelművé teszik, hogy – az előző fejezetben tárgyalt 1962-es dekriminalizációs törvény ellenére – a melegek még ebben a korszakban is rákényszerültek a „heteroszexuális homlokzat” fönntartására (pl. többen házasságban éltek, és melegségüket titkolták), mivel így igyekeztek megvédeni magukat a sokszor stigmatizáló, értetlen és ellenséges környezet hatásaitól. Végül az ötödik fejezet azt mutatja be, hogy az 1960-as években a kádárista titkosszolgálatok hogyan használták föl a homoszexualitás (olykor hamis) vádját egyes klerikus személyek ellehetetlenítésére, illetve ügynökök beszervezésére.

Összességében megállapítható, hogy Takács Judit nagydoktori értekezése egy színvonalas és érdekes munka, mely egy fölkészült, érett kutató magabiztos fogalomhasználatáról, a szakirodalom fölényes ismeretéről, a terminus technikusok megfelelő fölhasználásáról tanúskodik. Mindezt kiegészítik az eredeti kérdésföltevések, a jól kiválasztott és több esetben unikumnak számító történeti források (mint amilyenek például a rendőrségi regiszterek és a titkosszolgálati anyagok). Mindazonáltal e munkával kapcsolatban is megfogalmazható néhány kritikai észrevétel. Elsősorban nem is a leírtakat illetően, hanem azzal kapcsolatban, hogy mi az, ami kimaradt az értekezésből, illetve esetleg nem kellő mélységben került kibontásra.

Természetes, hogy egy ilyen történeti, hézagpótló mű nem lehet képes a társadalomtudományi vizsgálódások hiányából adódó valamennyi elmaradt téma, megközelítés és nézőpont pótlására. Mégis, bírálóként olykor óhatatlanul az volt a benyomásom, hogy az érdekes fejtegetések olykor nem teljesítik be a szerző által fölillantott lehetőségeket sem. Erre példa az értekezés negyedik fejezete, melynek izgalmas bevezető részében a szerző érdemi kritikát fogalmaz meg mind a Kinsey-féle, mind az annak differenciálása érdekében kialakított KSOG-kérdőív kapcsán. Ugyanakkor az interjúk elemzése nem támasztja alá a szerző ama – véleményem szerint jogos – megállapítását, miszerint a „szexuális tapasztalatok” térben, időben és szociokulturális környezettől függően” változatosak (145-146. old.), és ennek megragadására a mélyinterjúk révén

lehetőség nyílhat. Az olvasó ugyanis hiába várja, hogy a fejezet további részében érdemi adalékokat olvashat majd a szexuális tapasztalatok változékonyságát és komplexitását illetően, mivel a szexuális önmeghatározás képlékenységének kérdésköre alig merül föl a Kádár-korszakbéli „meleg-élet” rekonstrukciója során. Ugyanakkor e fejezetben olvashatunk néhány adalékot a homoszexualitással kapcsolatos büntetőperekéről – egészen az ötvenes évekig visszamenőleg. Úgy érzem, hogy a két téma (a meleg mindennapok és a büntetőperek) összevonása, valamint a kommunizmus csaknem négy évtizedének differenciálatlan kezelése miatt ez a fejezet némileg elnagyolttá vált. Hasonló jellegű kritika a második fejezetet illetően is megfogalmazható. Ennek kapcsán nem azt kifogásolom, hogy Az *Est* vizsgálata nem nyújt alapot egy reprezentatív sajtóelemzésre, hanem inkább azzal van gondom, hogy maga az elemzés nem fúr elég mélyre: nincs egy részletesen kidolgozott kategóriaszótár, melynek alapján egy foucault-i jellegű, „sűrű” diskurzuselemzés elkészülhetett volna.

Főntebb úgy fogalmaztam, hogy méltánylandónak tartom az értekezés téma- és nézőpontválasztásának eredetiségét, változatosságát és sokszínűségét. Ugyanakkor e kvalitások egyben problémaforrásként is fölfoghatók, mivel a tematikus változatosságból adódóan a mű némileg töredezetté válik: hiányik belőle az egységes nézőpont, a „nagy narratíva” igényével világosan megfogalmazható gondolati ív. Az érdekes, jól megírt fejezetek olvasása közben ez a hiányosság még kevésbé volt számomra érzékelhető, ám amikor a homoszexuális alapú kompromittálás titkosszolgálati alkalmazásáról szóló ötödik fejezet véget ért, és szembesültem azzal, hogy ezzel az értekezés is befejeződött, erős hiányérzet alakult ki bennem. Úgy gondolom, jót tett volna a műnek, ha lett volna benne egy hatodik, összegző fejezet, amelyben a szerző vállalkozott volna arra, hogy a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalmi felügyeletének vizsgálata során középpontba állított altémákat, illetve alkalmazott vizsgálati szempontokat a szintézis igényével rekonstruálja, és ezáltal közös nevezőre hozza a divergáló fejezeteket.

További problémának érzem, hogy a mű nem tesz egyértelmű különbséget az LGBT+ egyes alkategóriái között. Noha a cím és a problémafejtés egyértelműen a homoszexualitás jelenségét állítja középpontba, a második fejezetben, a sajtóreprezentáció bemutatásakor a (fejezet címében is említett) „nemiszerep-áthágásokkal” is foglalkozik. A fejezetben olyan kategóriák bukkanak föl, mint a „transzsexualizmus”, a „transzsexuális jelenség”, és – többek között – szó van az „átöltözőkről” és a „nemváltoztatókról” is. Vagyis az elemzés túllép a homoszexualitás és melegség kérdéskörén, ám elmarad az ezzel kapcsolatos kortárs elméleti megközelítések hasznosítása. Úgy gondolom, hasznára vált volna az értekezésnek, ha a szerző reflektált volna az elmúlt évtizedekben könyvtáryira duzzadt queer-elméleti szakirodalomra, amelyben hangsúlyos elem, hogy a *Queer Studies* nézőpontja jórészt a *Gay and Lesbian Studies*-szal szemben kristályosodik ki. Vagyis a 21. századi megközelítések egyik alapproblémája, hogy a dzsender, a biológiai nem és a szexualitás identitás-, diszpozíciós- és praxiselemei mennyiben tekinthetők fluid, illetve mennyiben állandó jellegűeknek.

Befejezésül még egy kritikai megjegyzés: ha a homoszexualitás társadalmi felügyelete a fő téma, akkor számomra kevésbé meggyőző a szerző álláspontja a homoszexualitás negatív társadalmi megítélését illetően. Véleményem szerint Takács Judit túlságosan sötét színekkel

festi le tárgyát, és olykor – akár gondolati csúsztatások árán is – túlhangsúlyozza a negatív társadalmi recepció jelentőségét. Ennek példája, amikor úgy fogalmaz, hogy „[n]em vonható le olyan következtetés, miszerint az 1958-as idegbizottsági döntés, illetve az 1961-es büntetőtörvény-módosítás valamiféle enyhülést jelzett volna a homoszexualitás társadalmi megítélésében Magyarországon” (137. old). Természetesen mindmáig bőségesen találhatunk adalékokat, amelyek a homoszexualitás negatív magyarországi megítélést támasztják alá. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy analitikusan különbséget kell tennünk a törvényi szabályozás és a társadalmi megítélés között. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az utóbbi többnyire évtizedekkel követi az előbbit. Olvasatom szerint az értekezés is pontosan azt példázza (gondoljuk akár az *Az Est*-reprezentációk „többé-kevésbé visszafogott” jellegére, vagy az 1961-es dekriminalizációs törvényre!), hogy százéves időtávlatban *csökken a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi ellenségesség és előítéletesség mértéke Magyarországon* – az Európai Unió országainak túlnyomó többségéhez hasonlóan (ahogy ezt egyébként Dombos Tamás összehasonlító kutatásai is igazolják).

Tisztában vagyok azzal, hogy az általam megfogalmazott kritikai fölvetések nem megkérdőjelezhetetlenek, úgyhogy kíváncsian várom velük kapcsolatban a szerző ellenvetéseit. Meggyőződésem továbbá, hogy a fenti kritikai megjegyzések nem érvénytelenítik ama korábbi állításomat, hogy Takács Judit hézagpótló művet írt, amelyben eredeti, számos esetben mások által eddig nem használt, unikális történeti dokumentumok fölhasználása alapján fejtette ki fontos gondolatait. Emellett kellőképpen reflektált a forráshasználattal kapcsolatos gyakorlati és episztemológiai kérdésekre. Röviden: egy fontos témában sikerült eredeti művet alkotnia.

A fentiek alapján a doktori munka eredményeit elegendőnek tartom az MTA doktori cím megszerzéséhez, és a nyilvános vita kitűzését támogatom!

Budapest, 2019. május 3.

Hadas Miklós, DSc
egyetemi tanár